

‘નગદ નારાયણ’ : રાજનૈતિક ઉપહાસની વિલક્ષણ કૃતિ

Dr. Hari L. Vala

Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલનું નામ ખૂબ મોટું છે. તેઓએ ગ્રામજીવનનું વર્ણન કરતી ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘મળેલા જીવ’ ઉપરાંત ઘણીબધી નવલકથાઓ સર્જીને ખ્યાતિ મેળવી છે. તેમણે હાસ્યરસની નવલકથા લખવાનો પણ સારો ઉદ્યમ કર્યો છે. તેઓ ગ્રામજીવનની કથાઓમાં વિશેષો દાખવે છે એવા વિશેષો હાસ્યરસની નવલકથામાં દાખવતા જણાતા નથી. આમ છતાં ઈ.સ.૧૯૬૭માં પ્રગટ થયેલ ‘નગદ નારાયણ’ ભાગ-૧,૨ (૧૯૬૭) પ્રમાણમાં સારી ગણાવી શકાય એવી હાસ્યનવલકથા છે. કથાના કેન્દ્રમાં રાજકારણની વિકૃતિઓ છે. ખાસ તો ભારતને સ્વાધીનતા મળ્યા પછી કોંગ્રેસ પક્ષ વીસ વર્ષ સુધી શાસન ભોગવે છે તો પણ દેશની દુર્દશામાં કશો ફેર પડતો નથી. સમસ્યાઓ દિવસે દિવસે વકરે છે. લોકોની આશા તૂટે છે. આ આશાભંગમાંથી કથા સર્જાઈ છે. લેખક આશાભંગના મૂળ ગુનેગાર રાજકારણીઓને ગણાવીને ફેન્ટસીના માધ્યમથી તેમની ઠેકડી ઉડાવે છે. કથા સર્વજની પદ્ધતિથી આલેખે છે. વળી હાસ્ય સર્જવા માટે કલ્પના, ગેરસમજ, વિરોધાભાસ, ફારસ, જાતિચિત્રો એમ જાતજાતની પ્રયુક્તિઓ પણ સમર્થ રીતે યોજે છે.

બે ભાગમાં વિસ્તરેલી આ કથાનું કથાનક કંઈક આ પ્રમાણે છે. ભારતના ખૂબ પ્રસિદ્ધ રાજનેતા ગાંધીજી અને મખનલાલનું મૃત્યુ થવાથી તે બંનેનું સ્વર્ગમાં મિલન થાય છે. સ્વર્ગમાં ભગવાન

વિષ્ણુની સલાહથી ગાંધીજી, મખનલાલ, નારદ અને મેનકા ભારતમાં આવે છે અને ત્યાં વિવિધ સ્થળો જેવાં કે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, પોંડીચેરી, દિલ્હીની મુલાકાત લઈને સ્વર્ગમાં પાછા ચાલ્યા જાય છે. પાત્રોના ભારત પરિભ્રમણ દ્વારા આ કથામાં ભારતની રાજનીતિની સમીક્ષા થઈ છે. જેમાં દેશના રાજકારણીઓની લાલચુવૃત્તિ, ગાંધીવિચારની આડશમાં આચરવામાં આવતો અનાચાર, રૈટિયાના ઉત્પાદકોનું વૈભવી જીવન, વિદ્યાપીઠની ભ્રષ્ટ રાજનીતિ એમ અનેક દુર્બળતાઓને છતી કરી તેની આડશમાં ગાંધીજીના વિચારો ગાંધીજીના વતન અને દેશમાં ભૂલાઈ રહ્યા છે, ને માત્ર કમાવાના સાધન પૂરતા જ યાદ કરાય છે. એ કડવી વાસ્તવિકતાને લેખકે ઉદ્ઘાટિત કરી છે.

વર્તમાન રાજકારણની ખામીઓને લક્ષ કરવામાં હાસ્યલેખક પન્નાલાલની અનેક લાક્ષણિકતાઓ દેખાય છે. એક તો તેઓ સ્વાભાવિકતાના લેખક છે. એટલે કે તે જે કંઈ લખે છે તેમાં તેમને કોઈ દંભ કે ડોળ કરવા પડતાં નથી. તેથી અહીં પણ તેઓને હાસ્યરસને નિરૂપવાની કલા સહજ સિદ્ધ થયેલ હોય તે કૌશલ સ્પષ્ટ રીતે વર્તાય છે. તેઓ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિઓમાંથી હાસ્યની ક્ષણોને અત્યંત સહજ ભાવે શોધી કાઢે છે. કથાના આરંભથી છેક કથા વિરમે છે ત્યાં સુધીમાં આ બાબતે તેઓ વાચકોને ભરપૂર મનોરંજન કરાવે છે. પહેલા પ્રકરણ ‘ગઘેડાને તર્પણ’માં તેઓ લોકસેવાની આડશમાં ભ્રષ્ટાચાર આચરીને પ્રજાના પૈસે મોજમજા ઉડાવતા રાજનેતાઓની ઠેકડી ઉડાવી છે. અન્યના પુણ્યથી સ્વર્ગમાં ધૂસી ગયેલા નેતા મખનલાલે પૃથ્વી પર એટલી મજા માણી છે કે તેની સામે એમને સ્વર્ગની મજા પણ ઉતરતી લાગે છે. સ્વર્ગનાં સઘળાં સુખ વચ્ચે પણ સતત મૂંઝાતા રહે છે તે પ્રસંગમાં આ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે.

સંવાદ હાસ્ય સર્જવાનું મહત્ત્વનું પરિબળ છે. પન્નાલાલ સંવાદ દ્વારા હાસ્ય સર્જવામાં અનેરી ચતુરાઈ દાખવે છે. તેઓ ક્યારેક ટૂંકા ને માર્મિક સંવાદો વડે, તો ક્યારેક પાત્ર-પાત્ર વચ્ચે દીર્ઘ સંવાદબાજી યોજીને આનંદ કરાવે છે. ‘અપને અપને તાનમેં’ નામના પ્રકરણમાં મખનલાલ અને નારદ વચ્ચે સંવાદબાજી યોજીને ગાંધીજીના કહેવાતા અનુયાયી વર્ગ ઉપર નિશાન સાધીને પોતાના સંવાદ કલા-કૌશલનો પરિચય કરાવી દીધો છે.

કથામાં લેખક વિષય ઉપર નિર્મમપણે તૂટી જ પડતા નથી કે નથી એકના એક પ્રકારના હાસ્ય સર્જનમાં રાચતા. તેઓ ઘણીવાર વિષય તરફ સમભાવ દાખવીને ઉત્તમ હાસ્યનો આનંદ આપે છે. ત્રીજું અને ચોથું પ્રકરણ તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી શકાય. તેમાં ગાંધીજી સત્યવાદી હતા, સત્યને ઈશ્વર માનતા હતા, સત્ય જ તેના જીવનનો આદર્શ હતું. આ બધું છતાં ગાંધીજીનું સત્ય મર્યાદિત હતું. એમના આ મર્યાદિત સત્યવાદની લેખક ઇશ્વરના મુખેથી ઠેકડી ઉડાવે છે ત્યારે નિર્ભેળ હાસ્યનો અનુભવ થાય છે. દા.ત. સત્યવાદી ગાંધીજીને ઈશ્વર શિખામણ આપે છે તે જુઓ : “એ સાધક અવસ્થામાં હોઈ જીવનને સમગ્ર રીતે સમજવું એને માટે અશક્ય છે પણ સત્યનો એને આગ્રહ છે. એટલે મોડું વહેલું મનમાંથી ઉદ્ભવતા આવા અધકચરાં સત્યો પ્રત્યે સભાન થશે.”¹ તેના પછી લેખક ગાંધીજીના વિચારોને ભૂલી જઈને તેને કમાવાનું સાધન બનાવી દીધા છે એ વિસંગતિ રજૂ કરે છે. જેમાં સ્વદેશી ભાવના અને રોજગારી માટે ગાંધીજીએ ચાલુ કરેલા ખાદીઉદ્યોગને પછીથી કમાવાનું સાધન બનાવીને નેતાઓ વૈભવી જીવન જીવે છે તે વર્ણવે છે. ‘નટખટવિદ્યા’ પ્રકરણમાં મખનલાલના આ ઉદ્દગારોમાં તે પ્રગટે છે. દા.ત.

“અત્યારે તો રૈટિયાનું ને ખાદીનું પ્રોડકશન એટલું બધું છે કે કાંતનાર લાખો માણસ

રોટી રળે છે. કારોબાર કરનારા સચ્ચાર આંકડાનો પગાર લે છે, ને રૈટિયા બનાવનાર તો મોટરોમાં જ ફરતા હોય છે. શહેર શહેર ઊભાં કરેલાં ખાદી હાટ જોઈને તો ખુદ ગાંધીજીને જ કહેવું પડે : આપણે તો રૈટિયામાંથી તાર જ કાઢ્યા હતા. પણ આ લોકોએ તો આટલા વખતમાં મહેલના મહેલ કાંતી કાઢ્યા છે.”²

રાજનેતાઓની ભ્રષ્ટવૃત્તિ પછી લેખક તેમની કામવૃત્તિને નિશાન બનાવે છે. ‘મેનકાની મુલાકાત’ પ્રકરણમાં આમ જનતાના પૈસા લૂંટીને નાઈટ કલબમાં ખાનપાન અને નાચગાન કરતા રાજકારણીઓનું વર્ણન હાસ્યાસ્પદ બન્યું છે.

‘નારદવિદ્યા’ પ્રકરણમાં લેખક નારદ સામે નારદવિદ્યાને ટકરાવીને બધાને ચગડોળે ચડાવતા ખુદ નારદને ચગડોળે ચડાવે છે. તેમાં પૃથ્વી પર દેવ-દેવીઓની મહત્તા છે, પણ નારદની મહત્તા નથી એવી મખનલાલની વાતથી ઉશ્કેરાઈને નારદ પૃથ્વી પર તેની તપાસ કરવા ચકરાવે ચડે છે ત્યારે રમૂજ જન્મે છે.

નારદ પૃથ્વી પર પોતાના માનપાનની ખાત્રી કરવા ધરતી ઉપર આવે છે. તેમાં નારદની યાત્રાના માધ્યમથી કોંગ્રેસ સરકારની ખામીભરી નીતિઓ અને નહેરુ પરિવારની સત્તા લાલસા પર ચાબખા માર્યા છે. તે પછી લેખક ફાર્સિકલ તત્ત્વ વડે રમૂજ પેદા કરે છે. ધરતી ઉપર નારદ જગન્નાથપુરી વગેરે મંદિરોની યાત્રા દરમિયાન માર ખાય છે, કોઈ યુવતી એમને ‘બોકડો’ કહી અપમાનિત કરે છે, મૂર્તિ વેચનારો ફેરિયો નારદની મૂર્તિની કિંમત કરતાં કહે છે : “સરસ્વતી અને લક્ષ્મી એ જો સાથે લો તો એક નારદિયો લટકામાં”³ એ બધા પ્રસંગ ફાર્સિકલ છે. ત્યારબાદ ‘ગાંધીજીની ઘંટીમાંથી’ નામના પ્રકરણમાં મખનલાલ અને ગાંધીજી વચ્ચે સંવાદ યોજી હાસ્ય સર્જે છે. જેમ કે,

“ઈન્દ્રનું કહેવું છે કે ભાગલા તમને નોતા ગમતા ને અખંડ હિન્દુસ્તાનનો તમારા આત્માનો અવાજ હતો તો શા માટે ભાગલામાં સંમત થયા?”

‘હું ક્યાં સંમત થયો છું ?’

‘મૌન એ પણ અર્ધ સંમતિ તો ખરી, બાપુ.’

‘મૌન પણ ક્યાં હતો ? શક્ય તેટલો એ વખતે મેં વિરોધ કર્યો હતો, કેમ

ભૂલે છે મખનલાલ ?’

‘વિરોધ ખરો બાપુ પણ મોળો મોળો’

‘અહિંસક વિરોધ આવો જ હોય મખનલાલ”^૪

અહીં ઉપરોક્ત સંવાદોમાં ગાંધીજીની નહીં હા કે નહીં ના એવી બેધારી નીતિની હાંસી ઉડાવી છે. આ ઉપરાંત એ સિવાય બીજા અનેક પ્રસંગોમાં લેખક ગાંધીજીની ઝીણામાં ઝીણી ખામીઓ શોધીને ચતુરાઈથી પ્રગટાવે છે.

દિલ્હીના રાજભવનમાં ભૂલથી ધુસી ગયેલા નારદને જાસૂસ ગણીને પોલીસ તેને થાણા ભેગા કરે છે. ત્યાં સજા રૂપે ચોંટી કાપી લે છે અને નારદ સ્વર્ગમાં પાછા આવીને શીખા વધનો બદલો લેવા મથે છે. ત્યાંથી બીજા ભાગનો આરંભ થાય છે. તે પછી ‘ભગવાનની મુલાકાત’ પ્રકરણમાં બનાવટની પ્રયુક્તિ વડે લેખક હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. તેમાં ભગવાન અને નારદનું મિલન થાય છે. તેમાં નારદ પોતાની નકલી ચોટી છે એવી ભગવાનને જાણ થવા દેતા નથી અને ભગવાન નારદની ચોટી નકલી છે તે જાણવા છતાં નારદને જણાવા દેતા નથી. આ સામસામી બનાવટ હાસ્યનું આલંબન બને છે.

તે પછી લેખક ફરીવાર ગાંધીજીની મર્યાદાઓને લક્ષ બનાવે છે. ‘ગાંધીજીની ગાંઠો’ પ્રકરણમાં ગાંધીજીની પદ લાલસાને એમના શબ્દોમાં પ્રગટાવી રમૂજ કરાવે છે. તેમાં ગાંધીજી કહે છે : ‘એ વખતના રાષ્ટ્રીયપક્ષ કોંગ્રેસના લોકોએ

જો આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હોત તો સંભવ છે પોતે...’ ગાંધીજીના આ ઉચ્ચારમાં એમની વડાપ્રધાન પદ તરફની લાલસાનો લેખક સંકેત કરે છે. એવી જ રીતે ગાંધીજીએ વાછરડાને વેદના મુક્ત કરવા નહિ પરંતુ પોતે વેદના મુક્ત થવા મારી નખાવ્યો હતો એ પ્રસંગ અને વિકાર બીજાને જન્મે ને છતાં મેનકાને મૂંડન કરવા ગાંધીજી સલાહ આપે છે એ બંને પ્રસંગો દ્વારા ગાંધીજીની મિથ્યા સાત્વિકતાની ટીખ્ખળ કરી છે.

‘તણખલે તરતા ગાંધી’ પ્રકરણમાં અન્યના દુઃખે દુઃખી થતા ગાંધીજીના મિથ્યા દંભ પર લેખક નારદની વાણીમાં માસ્ટર સ્ટ્રોક લગાવે છે. ‘એવો ડર તું ન રાખતો કે મહાત્માએ પેલા દુઃખી થતા વાછરડાનું ખૂન કરાવ્યું હતું એ રીતે અહીં દુષ્કાળ પીડિત માનવોને જોઈને એ બધાંને કારમી અને અસહ્ય યાતનાઓમાંથી મુક્તિ અપાવવા કોઈ એટમબોમ્બ નાખવા માટે અમેરિકાને વિનંતી કરશે!’^૫ ‘બકરી, દૂધ અને બચ્ચું’માં પન્નાલાલે ગાંધીજીના વિરોધાભાસી વલણનો ઉપહાસ કર્યો છે. ગાંધીજી યજ્ઞમાં અશ્રદ્ધા અને પ્રાર્થનામાં શ્રદ્ધા રાખે છે. ગાય, ભેંસનું દૂધ એમના બચ્ચાંનું છે. માટે એમનું ટીપુંય દૂધ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ગાંધીજી બીમારીમાં ડોક્ટરની સલાહથી બકરીનું દૂધ ઉપયોગમાં લે છે. વળી એ દૂધ લેવાથી સિકાંત ન તૂટે એમ માને છે. અહીં ગાંધીજીની વૈચારિક દુર્બળતાઓ લપેટમાં લઈ હાસ્ય નિપજાવ્યું છે.

‘ભગવાની ભૂમિમાં’ એ પ્રકરણમાં કલ્પના અને વાસ્તવને સામસામે મૂકી હાસ્ય રેલાવ્યું છે. તેમાં એક તરફ ગાંધીજીની કલ્પનાનું સમૃદ્ધ ભારતનું ચિત્ર અને બીજી તરફ કોંગ્રેસના રાજ્યકાળનું કંગાળ ભારતનું ચિત્ર સામસામે મૂકીને ભારતની દયનીય સ્થિતિનો લેખકે પરિચય કરાવ્યો છે. ‘ટળવળનું બિહાર’ પ્રકરણમાં પણ એ જ વસ્તુસ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થઈ છે. બિહારના દુષ્કાળથી વ્યગ્ર બની ગાંધીજી કહે છે. ‘વીસ વીસ

વર્ષના સ્વરાજને અંતે આ જ આપણી મૂડી અને કમાણીને !' અહીં ગાંધીજીનો આ નિસાસો જ પ્રસ્તુત હાસ્યકથાને Prophetic satire ના સ્તરે લઇ જવામાં ખૂબ ઉપયોગી બને છે.

પન્નાલાલ પટેલ રાજકારણ અને ગાંધીવિચારની સાથે પશ્ચિમી આધુનિક જીવનશૈલીના વણવિચાર્યા અનુકરણ ઉપર પણ અસરકારક વ્યંગ-બાણ છોડે છે. આપણા દેશમાં આઝાદી પૂર્વે માત્ર ઉચ્ચવર્ગ જ પશ્ચિમી જીવનના પ્રભાવે વટલાયો હતો, પરંતુ આઝાદી પછી મધ્યમ અને નિમ્ન બંને વર્ગનાં યુવક-યુવતીઓ પશ્ચિમી જીવનરીતિનું કેવું આંધળું અનુકરણ કરવા લાગ્યા છે, ખાન પાન અને કલબમાં નગ્ન નૃત્યો કરી ભારતીય સંસ્કારીતાનું કેવું ધોવાણ કરે છે તેમના ઉપર વ્યંગ કટાક્ષ કર્યો છે.

‘દરિદ્રી અને નારાયણ’ પ્રકરણમાં અરવિંદ આશ્રમ જેવા આધ્યાત્મિક સ્થળોમાં લોકોના પૈસે એશ-આરામ કરતા સાધકોની ઠેકડી ઉડાવી છે. ‘અમદાવાદના અવકાશમાં’ એ પ્રકરણમાં લેખક ગાંધીવિચારની થતી ઉપેક્ષાનો પુનઃ ઉપહાસ કરે છે. ગાંધીજીના વિચારોની ઉપેક્ષા અન્ય રાજ્યોમાં તો ઠીક એમની માતૃભૂમિમાં પણ થાય છે તે રજૂ કરી ગુજરાતના નેતાઓ ગુજરાતના વિકાસ કરતા પોતાના જ વિકાસમાં કેવા ઓતપ્રોત રહે છે તેના પ્રત્યે ખિન્નતા વ્યક્ત કરી છે. ‘અમનચમન’ પ્રકરણમાં ગાંધીજીના કેળવણી વિશેના વિચારોની થયેલી દુર્દશાને લેખક ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં વર્ણવે છે : ‘માત્ર આ વિદ્યાપીઠને જ નહિ પણ કેળવણી વિશેના વિચારો સુદ્ધાં ભારતની સરકારે સ્મારક પૂરતા જ સ્વીકાર્યા છે ને સ્મારક જેવા કરી નાખ્યા છે.’ અહીં બુનિયાદી શિક્ષણની અવદશાને તીવ્રપણે પ્રદર્શિત કરે છે ‘રાતી માતી સંસ્થાઓ’ પ્રકરણમાં આત્મનિર્ભર રહેવાને બદલે સરકારી ગ્રાન્ટો ઉપર નિર્ભર સંસ્થાઓ, સમાજસેવી સંસ્થાઓની ગ્રાન્ટ હડપ કરી જતા નેતાઓ,

વિદ્યાપીઠના આદર્શોનું ઉલ્લંઘન કરતા વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્ર બનાવી ભારતભરમાં ચાલતી આવી અંધાધૂંધીને પન્નાલાલ પટેલ મખનલાલના જ શબ્દોમાં વેધક રીતે પ્રગટાવે છે : ‘આ તો કોઈ લોકશાહી ઢબે ભારતનું રાજ્ય ચાલે છે કે પછી બહુમતીથી સરમુખત્યારી નીચે ડીંડવાણું ચાલી રહ્યું છે ?’ ‘નારદ વિના નાટક નહિ’ પ્રકરણમાં ‘જીવન એક નાટક છે અને તેમાં સંઘર્ષ અનિવાર્ય છે’ એ વાક્યના માધ્યમથી પન્નાલાલે જીવનમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત એવી નારદવૃત્તિનો હળાહળ ઉપહાસ કર્યો છે.

કથાના અંતિમ પ્રકરણોમાં દિલ્હીની ગાદીનું કૃત્સિત રાજકારણ, કોંગ્રેસી નેતાઓના રાજકીય કાવાદાવા, લાલચથી ખરીદાતા નેતાઓ, સમાજવાદ સામે વધતો જતો મૂડીવાદ તેમજ વાસ્તવવાદ અને અસ્તિત્વવાદની સામે આધ્યાત્મિકતાની થતી ઉપેક્ષા વગેરે બાબતોનું હળવાશયુક્ત ચિત્રણ કર્યું છે. તે ઉપરાંત પોલીસના હાથમાં પકડાયેલા નારદ નાસી છૂટે છે તેના કારણે ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું થાય છે તેના દ્વારા લેખક ભારત-પાકિસ્તાન બંને દેશ એકબીજા તરફ દોષારોપણ કરી કેવી તંગદિલી સર્જતા રહે છે તે રજૂ કરે છે. કથાને અંતે પન્નાલાલ પટેલ ભગવાનના નિમંત્રણને માન આપી ચારેય આત્માઓ સ્ફૂર્લિંગોમાં રૂપાંતરિત થઈ એક નવું જ સ્વર્ગ રચવા પૃથ્વી પર પ્રયાસ કરતા બતાવે છે. વાસ્તવમાં આ ગંભીર હેતુના ભારથી કથાને ભારજજલી કરી મૂકે છે. સાથોસાથ ગાંધીવિચારની રમતિયાળ શૈલીમા સમીક્ષા કરતા પન્નાલાલ પોતાના સુધારવાદી વલણને પ્રસ્થાપિત કરવામાં હાસ્યનવલને પારવાર નુકશાન પહોંચાડી દેતા જણાય છે.

હાસ્યરસના નિરૂપણમાં કથાના પાત્રોના ગુણ-અવગુણને રજૂ કરવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે. અહીં તેઓએ ભારતીય રાજનીતિની સમીક્ષા કરી

છે. એટલે કથાના કેન્દ્રમાં ગુણ-અવગુણથી ઘેરાયેલા રાજનેતાઓ રજૂ થયા છે. તેમાં ગાંધીજીના પાત્રની સબળાઈઓ અને નબળાઈઓને સૂઝબૂઝપૂર્વક પકડીને રજૂ કરાય છે. ગાંધીજી સાત્ત્વિક અને સત્યવાદી હતા. દેશની આઝાદીમાં એમનું મોટું પ્રદાન હતું. આમ છતાં તેઓની સત્તાલાલસા, ખોબલી અહિંસા, સિક્કાંતહીનતા વગેરે દૂષણોથી ખરડાયેલા હતા. એમની આ નબળાઈઓ અહીં હાસ્યનું કારણ બને છે.

એ પછી ભારતીય ભ્રષ્ટ નેતાઓને પણ લપેટમાં લીધા છે. આપણા ભ્રષ્ટ અને અવસરવાદી નેતાઓએ આ દેશનું કેવું સત્યનાશ વાળી દીધું છે તે મખનલાલના પાત્ર દ્વારા દર્શાવાયું છે. મખનલાલના બનાવટી પાત્ર સામે નારદના પાત્રને મૂકીને લેખકે એમની હાસ્યશક્તિનો પરિચય આપ્યો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આદરણીય ગણાતા દેવર્ષિ નારદને સામાન્ય મનુષ્યની જેમ અજ્ઞાની, કાચા કાનનો, ઈર્ષાળુ, લાલચુ તેમજ વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈને શાંત પડી જતો બતાવીને એમની હાંસી ઉડાવી છે. ખરેખર તો નારદના પાત્ર વડે ગાંધીવિચારોનો ઉપહાસ કરવામાં લેખક અનેરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સાથે ઈન્દ્ર અને મેનકાના પાત્રો પણ જીવંત બન્યાં છે. જવાહરલાલ નહેરુ, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી જેવા નેતાઓની હાંસી નોંધપાત્ર બની છે.

જવાહરલાલ નહેરુ એમના સત્તાકાળમાં ખેતીને બદલે ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. દેશનું હિત જોવાને બદલે પક્ષનું હિત જુએ છે, સાચા લોકોને મહત્ત્વ આપવાને બદલે પક્ષની અંદર પોતાના પરિવારજનોને મહત્ત્વ આપે છે. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી હોશિયારીપૂર્વક નહેરુ સાથેના સંબંધોનો પૂરેપૂરો ફાયદો ઉઠાવે છે. મોરારજી દેસાઈ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સંતોષવા માટે પક્ષનો દ્રોહ કરે છે. એટલું જ નહીં એ સમયમાં ગુજરાતના પંતપ્રધાનને બદલાવી તેના સ્થાને

પોતાની નજીકનો માણસ બેસાડી દે છે. લોકસેવક કામરાજજી પણ તક મળે છે ત્યારે લોકસેવા ત્યજીને કોંગ્રેસપક્ષના પ્રમુખ પદ ઉપર ચડી બેસે છે. આમ, લોકોની નજરમાં આદરણીય ગણાતા રાજનેતાઓની નબળાઈઓને અહીં સરસ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે.

હાસ્યરસિક નવલકથામાં હાસ્યકારે જે કથન કરવાનું છે તેની શૈલી પણ હાસ્યસભર હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ રીતે હાસ્યની ધારને અણિયાળી કરવા પન્નાલાલે ભાષાના અનેક રૂપો ખપમાં લીધાં છે. પન્નાલાલ આમેય સહજ અભિવ્યક્તિના સર્જક છે. તેથી અહીં આડંબર કે આયાસ નથી. શૈલીના જે વિવિધ રૂપો રજૂ કર્યાં છે. તે સામાન્યથી ઊંચા હાસ્ય સુધી લઈ જાય છે. અહીં તેઓ મુખ્યત્વે મિશ્રભાષા, તળપદા ઉચ્ચારો, વિચિત્રો શબ્દો, વિરોધાભાસી વાક્યો, અલંકારો, કહેવતો વગેરે ઉપયોગમાં લઈ હાસ્યનું નિર્માણ કરે છે. પન્નાલાલ ઉત્તર ગુજરાતના હોવાને નાતે કથામાં ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીની રમૂજ છાંટ જોવા મળે છે. ખાસ તો મખનલાલના તળપદા લયલહેકા જુઓ, 'હાળી દાંતિયા કાઢવાની ટેવ પડી ગઈ છે.' એક જગ્યાએ તે મેનકા તરફ રોષ આ રીતે ઠાલવે છે, 'હાળીએ ચા સુઢાં ન પાઈ' મેનકાનું પાત્ર તળપદી વાણીનો ઉપયોગ કરે છે. બિહારના દુષ્કાળને તે વિશિષ્ટ લહેકામાં રજૂ કરે છે. દા.ત. 'ભિક્ષુકનાં ટોળા જોઈને મહાત્માને પણ હવે આનંદ થતો લાગે છે, હાં કે !' નારદનો હનુમાન તરફનો ઈર્ષ્યાભાવ પણ રમૂજ પ્રેરક છે, 'એ લંગારિયું શું છે વળી.' લેખક ક્યારેક શિષ્ટ ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિન્દી ભાષાનું મિશ્રણ કરી વૈચિત્ર્ય જન્માવે છે. ઓછું ભણેલો રાજકારણી વાતવાતમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રયોગ કરી કેવી વટ પાડવાનો પ્રયાસ કરે છે તે મખનલાલ દ્વારા યોજાતા 'અધર', 'ઓટોમેટિક', 'આઈ મીન' જેવા શબ્દો અને 'આઈ એમ સોરી મિસ મેનકા !' 'વિલ યુ પ્લીઝ ટેલ મી' જેવા પોપટિયા

ઉદગારોમાં જોવા મળે છે. પોલીસ, જમાદારની ભાષા આમેય કઠોર જ હોય પરંતુ એમની કઠોર વાણીનો હાસ્યાત્મક ઉપયોગ કથામાં સરસ રીતે થયો છે. એક સ્થળે નારદને ચેતવણી આપતા પોલીસ કહે છે ‘ભસમ કરનેવાલા ન દેખા હો તો’, એ જ રીતે નારદ ઉપર જમાદાર રોષ ઠાલવતાં કહે છે, ‘રાડ પાડતા હૈ સુવર કા બચ્ચા’, ‘બોલ ડામીસ’, ‘સચ સચ બતાવ પાકિસ્તાની જાસૂસ છે કે ચીની ચૂવો છે ?’ નારદ અજ્ઞાની મખનલાલને ઉદ્દેશીને કહે છે, ‘તું તો હજી એનો એ જ ગાંગડુ રહ્યો.’

રંગદર્શી સ્વભાવના પન્નાલાલે જુદા જુદા અલંકારો ઉપયોગમાં લઈને રજૂઆત વધુ ધારદાર બનાવી છે. તેમાં ઉપમા, દષ્ટાંત, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે તેના ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. તેમાં તેઓએ ઉપમા અલંકારનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો જોવા મળે છે. જેમ કે, ‘પૃથ્વી ઉપર માખણનો ગુણ પથ્થર જેવો કઠોર’, ‘મસાલો વાટવાના પથ્થર જેવું તોલું’, ‘ખચ્ચર જેવી ચાલ’, ‘જૂના જમાનાની બ્રાહ્મણ વિધવા જેવા નારદ’, ‘શંખ જેવું મોં’, ‘બકરી જેવા ગાંધી’ વગેરે. એ જ રીતે દષ્ટાંત અલંકાર જોઈએ તો, ‘કરોળિયાનાં જાળામાં સપડાયેલી માખની જેમ બહાર નીકળવાને તરફડાટ કરતો મખનલાલ’, ‘વસંતના પુષ્પની જેમ મરક મરક સ્મિત વેરતી સ્ત્રીઓને જોઈને ગધેડાની પેઠે ઊંચા કાન કરતા પુરુષો’, ‘ગધેડાની પેઠે આળોટતો મુનિ’ વગેરે. તે ઉપરાંત ‘નારદ જાણે કે પૃથ્વીલોકનો ફૂળગોર’, ‘હાસ્ય રેલાવતી મેનકા જાણે પીપળાનાં પાંદડાંમાંથી વાસંતી હવા રમી રહી’, ‘ગાંધર્વો અને અપ્સરાઓનાં મુખારવિંદ જાણે કરમાઈ ગયેલાં કમળ’, ‘નારદ જાણે ગુણ ભરેલું ગધેડું’, ‘નારદનો ધન્યવાદ જાણે સરસની સિગારેટ’ જેવા ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર પ્રયોજીને હાસ્ય નિષ્પન્ન કર્યું છે.

કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો એ પણ પન્નાલાલની ભાષાશૈલીનું મહત્ત્વનું પાસું છે. પૃથ્વીલોકમાંથી કોઈકે પોતાના પુણ્યથી

મખનલાલને સ્વર્ગલોકમાં મોકલી આપતાં ‘ટાઢા પાણીએ ખસ કાઢવી’ એ રીતે રજૂ કરે છે. સ્ત્રી સૌંદર્યની નારદની અજ્ઞાનતા સંબંધે ‘ખાખરાની ખિસકોલી સાખનો સ્વાદ શું જાણે’ એવો પ્રયોગ કરે છે. ચૂંટણીમાં લાલચુ લોકોના માટે ‘દૂબળું ભીલ ઘોકળે (મહુડાનું ઢોકળું) રાજી !’ કહેવત ઉપયોગમાં લે છે એ જ રીતે ‘રામનાથથી પથ્થર તર્યા ને ગાંધીને નામે ગઠિયા તર્યા’, ‘ચોરને મારવા કરતાં ચોરની માને જ મારો’, ‘પાડાને વાંકે પખાલીને ડામ’, ‘ધૂળ-ધાણીને રાખમાં પાણી’, ‘આગેવાન આંધળો એનું લશ્કર ફૂવામાં’ કેટલીકવાર હિન્દી, અંગ્રેજી કહેવતોનો પણ સરસ વિનિયોગ થયો છે. ‘નમ્યો નમ્યો મેં ફેર હૈ! બહુ નમે નાદાન !’, ‘મન જાય તો જાને દે, મત જાને દે શરીર’, ‘ગઢા સે ગઢા મિલા, કરે લાત સે બાત’, ‘વો દિન કહાં કે મિયાં કે પાઉં મેં જૂતી’, ‘ટોક ઓફ ઇવીલ બટ ટોક ઓફ મી’(ભલેને મારા દુર્ગણ ગાયો પણ વાત મારી જ કરો) વગેરે હાસ્ય રેલાવવામાં અત્યંત મદદરૂપ સાબિત થઈ છે.

‘નગદ નારાયણ’ હાસ્યરસિક નવલકથામાં હાસ્યકાર પન્નાલાલ અનેક સિદ્ધિઓ દાખવે છે. તેમાં સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં સિદ્ધિઓ દાખવવામાં સમર્થ ઠરતા હોય એવું વર્તાતું નથી. પન્નાલાલ ગ્રામજીવનનું ચિત્રણ કરતા લેખક છે. એટલે તેઓ ગ્રામચેતનાને ઉદ્દઘાટિત કરવામાં જેટલો કલાપુરુષાર્થ દાખવે છે એટલો આ કથાના હાસ્યરસના નિરૂપણમાં દાખવતા નથી. તેમનામાં ઉત્તમ હાસ્યકારને શોભે તેવું વક્ર નિરીક્ષણ છે, હાસ્યની જુદી જુદી તરફીબોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે. પરંતુ તેનો સમર્થ રીતે ઉપયોગ કરી શકતા નથી. કથાસંકલન, કથાપ્રસ્તાર, પાત્ર ઉપહાસ, સંવાદ વગેરેમાં અનેક મુઝવણો પેદા કરે છે. પન્નાલાલ સંવાદના માધ્યમથી જ કથાનક વિસ્તારે છે ને હાસ્ય રેલાવે છે. પરંતુ નારદ, મખનલાલ વચ્ચેની સંવાદબાજી ઘણીવાર એમની તીવ્રતા ગુમાવી બેસે છે. કથાના

૩૫,૩૬મા પાના ઉપર તેઓ સ્ત્રીઓની બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાની બેદરકારી પર વ્યંગ કરે છે ત્યારે સ્ત્રીસ્તન સંબંધે મખનલાલ તો ઠીક પરંતુ નારદ ખુદ માંસના લોચા, આંબાની રસ ભરેલી સાખ એવા શબ્દ પ્રયોગો કરે છે ત્યારે સુરુચિનો ભંગ થાય છે. મખનલાલના સન્દર્ભે ખચ્ચર, ગઘેડો, શ્વાન જેવા શબ્દ પ્રયોગોમાં લેખકનો રોષ કૃતકતામાં સરી પડે છે. મખનલાલની કઠોર ભાષા મુબારક, પણ મેનકાને માટે 'હાળી' એવો અશ્લીલ શબ્દ પ્રયોગ યોગ્ય લાગતો નથી. કથાન્તે પૃથ્વી ઉપર નવલેરું સ્વર્ગ નિર્માણ કરવામાં પન્નાલાલ અરવિંદ દર્શનને આધાર બનાવે છે તે પણ હાસ્યકથાને છાજતું નથી. આવી કેટલીક ત્રુટિઓ કથાને માણવામાં અવરોધક બને છે. પન્નાલાલ કદાચ આવી બાબતોથી સભાન રહ્યા હોત, તો સંભવ છે કે ગુજરાતી પોલીટીકલી સેટાયરની કોમિક નોવેલોમાં 'નગદ નારાયણ' મૂઠી ઊંચેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી હોત.

સંદર્ભસૂચિ :

૧. 'નગદ નારાયણ', પન્નાલાલ પટેલ, સાધના પ્રકાશન, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૮, પૃ.૪૮
૨. એજન, પૃ.૫૩.
૩. એજન, પૃ.૧૫૭
૪. એજન, પૃ.૨૧૯
૫. એજન, ભાગ-૨, પૃ.૩૮૨
૬. એજન, ભાગ-૨, પૃ.૨૨૯